

Martínez-Ariño, Julia. 2021. *Urban Secularism. Negotiating Religious Diversity in Europe*. Londen/New York: Routledge, pp. 144.

De scheiding tussen kerk en staat in Frankrijk, aangeduid met de term *laïcité*, is in de wet van 1905 en in latere regelgeving vastgelegd. Veelal wordt deze regelgeving gezien als van top down opgelegd, die bovendien weinig ruimte laat voor afwijking en eigen interpretatie op lagere bestuursniveaus. Martínez-Ariño weet in haar monografie, een etnografisch vergelijkend onderzoek naar *religious governance* in drie middelgrote steden in Frankrijk, duidelijk te maken dat deze opvatting correctie behoeft. De onderzochte steden zien elk op hun eigen manier kans om ruimte voor zichzelf te creëren binnen de strikte regelgeving in het sterk gecentraliseerde Frankrijk. Zij koos voor de middelgrote steden Rennes, Bordeaux en Toulouse, elk met een rond 15% buiten Frankrijk geboren. De drie steden zijn, zo geeft zij aan, niet representatief, maar ook niet zeer bijzonder. Hoewel de titel van het boek anders suggereert komt Europa weinig aan bod.

Zoals gezegd gaat het om een kwalitatief, etnografisch onderzoek; het veldwerk vond plaats tussen november 2015 en januari 2017. Het onderzoeksmateriaal werd verzameld via 58 interviews met o.a. politici, leden van het gemeentebestuur en vertegenwoordigers van lokale religieuze organisaties. Daarnaast werden beleidsdocumenten, websites van de steden, folders en andere schriftelijke stukken geraadpleegd. Verder was zij aanwezig op vergaderingen van een adviescommissie over *laïcité* in Rennes. Aan het einde van deze bespreking kom ik op de dataverzameling nog terug. Eerst geef ik hieronder een korte weergave van de inhoud.

In het eerste hoofdstuk worden de beleidsinstrumenten ten aanzien van het reguleren van religieuze diversiteit behandeld. Alle drie steden staan voor *laïcité*. Maar hoe ontvouwt die zich daar? Zij beschrijft de interventies die worden gehanteerd: gemeentelijke voorschriften, beleid t.a.v. allocatie van middelen, beleid aangaande symbolische erkenning van religieuze diversiteit, en het promoten van politieke participatie. De steun die aan de religieuze groeperingen wordt gegeven, wordt gerechtvaardigd door die als culturele bijdragen te beschouwen, zodat ze passen in het *laïcité*-beleid. De drie steden vergelijkend komt de schrijfster tot de conclusie dat Rennes een meer interventionistische aanpak heeft gekozen en dat Bordeaux meer een *laissez faire* en minder proactief beleid volgt. Toulouse zit daar wat tussen in. Deze verschillen hangen samen met de specifieke lokale context.

In het tweede hoofdstuk worden de actoren besproken die betrokken zijn bij de stedelijke *governance* van religieuze diversiteit. Wie behoren tot het netwerk en wie niet? Ondanks de *laïcité* onderhouden vertegenwoordigers van het gemeentebestuur veel contacten met een aantal religieuze en niet-religieuze organisaties, die gezien worden als legitieme partners in het proces van het reguleren van godsdienst in de steden. De denominaties die tot dat netwerk behoren zijn de erkende *mainstream* religies; andere religieuze groepen – sekten/Nieuwe Religieuze Bewegingen – worden als minder acceptabel

beschouwd. Er is ook wantrouwen ten aanzien van islamitische groeperingen. De acceptabele groepen worden verondersteld mee te helpen om radicalisering te bestrijden, de vrede te bewaren en zich te conformeren aan de waarden van de republiek. Zij worden dan wel beschouwd als beleidsinstrument en coöptatie is dan niet ondenkbaar.

Hoofdstuk drie behandelt de wat de auteur aanduidt met 'urban myths' over het goed met elkaar samenleven (*vivre ensemble*). Het materiaal voor dit hoofdstuk is verkregen via de interviews. Soms wordt door de respondenten het goed samenleven gezien als realiteit, soms als wenselijkheid. Welk narratief wordt in de drie steden gehanteerd? Alle drie menen dat het goed samenleven deels is gerealiseerd en tevens dat het een nastrevenswaardig doel is. Dit narratief wordt ingepast in de geschiedenis van de stad; er is een traditie van tolerantie, van dialoog, van omgang met minderheden. Daarbij wordt ook gewezen op het gevaar van groepen die zich opsluiten in hun eigen gemeenschap, maar dan worden vooral andere steden genoemd. Het narratief is disciplinerend, zo geeft de auteur aan, want het stelt conformering aan de waarden van de republiek als norm.

In hoofdstuk vier wordt ingegaan op de vraag hoe in de steden religieuze normaliteit wordt gedefinieerd en welke argumentatie daaraan ten grondslag ligt. Het materiaal in dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op participerende observatie tijdens vergaderingen van het adviescomité aangaande *laïcité* in Rennes. Wat wordt gezien als normale religie? Zij moet niet te vroom, niet te zichtbaar en niet te veeleisend zijn. Zij moet bovendien open en transparant zijn. Als model voor normaal gelden de katholieke gebruiken. Die worden ook vaak geduid als erfgoed en cultuur, en die formule wordt dan ook toegepast op andere denominaties. Financiering van denominaties kan dan doorgaan (en geaccepteerd worden) onder de noemer culturele interventie. Het gaat dan om *culturel*, niet om *cultuel* (religie). Opnieuw wordt duidelijk dat op deze wijze beleidsinterventies gepresenteerd kunnen worden als passend bij de *laïcité*. Gemeenten kiezen dus voor een pragmatische oplossing van de dagelijkse problemen en gaan daarmee soms in tegen de ideologische voorschriften van het nationale niveau.

In het vijfde hoofdstuk wordt ingegaan op de interactie tussen het staatsniveau en het gemeentelijke niveau. Aangegeven wordt hoe nationale wetten en voorschriften op lagere niveaus terechtkomen en welke overheidsorganen daarvoor zijn aangewezen. Duidelijk wordt dat centrale staten niet een absolute macht hebben om deze op te leggen. Lagere niveaus blijken met hun beleid daar innovatief mee om te gaan. Het is geen eenrichtingsverkeer, het beleid van de verschillende niveaus doordringt elkaar voortdurend. Soms dagen steden de centrale regering uit door bepaalde reguleringen te negeren, soms steunen zij haar beleid. Soms neemt de centrale regering lokale besluiten (innovaties) over, gezien als *best practices* en schrijven die ook voor in andere contexten, maar zij kan ook dergelijke beslissingen tegengaan. Het is allemaal wat rommelig, zo concludeert Martínez-Ariño.

In de conclusie wordt gereflecteerd op de resultaten, die worden samengevat in drie 'key ideas': a) stedelijke actoren ontwikkelen verschillende patronen van stedelijk secularisme, die b) dichotomieën creëren van in- en uitsluiting en die c) de statische opvatting over *laïcité* en daarmee ook de natie uitdagen. De auteur geeft aan dat er, gezien de nog toenemende religieuze diversiteit en het groeiende aantal niet-religieuzen, in de nabije toekomst nieuwe stedelijke realiteiten tot stand zullen komen die aanleiding zullen zijn tot nieuwe *governance*-processen.

Het in ruim een jaar afronden van een etnografisch onderzoek in drie steden is, zeker als we de omvangrijkheid van het onderzoeksmateriaal in ogenschouw nemen, geen geringe prestatie. De verslaglegging heeft nog wel enige jaren geduurd maar dat zal samenhangen met de *workload* van de onderzoeker. Zoals ik aan het begin van deze bespreking heb gezegd, zal ik een paar opmerkingen maken over de methodologie van het onderzoek en dan vooral over de wijzen van data verzamelen. Wat de keuze van de drie steden betreft, kan ik kort zijn. Er zou kunnen worden gezegd dat die enigszins willekeurig is, maar dat zou een gratuite opmerking zijn. Immers, ook bij een andere keuze zou een dergelijke opmerking gemaakt kunnen worden. Voeg daarbij dat de auteur haar keuze voldoende verantwoord. Bij dit etnografische onderzoek zijn drie methoden gebruikt: interviews met (ervarings)deskundigen; het raadplegen van documenten en participerende observatie. Niet duidelijk wordt hoe deze drie methoden zich tot elkaar verhouden. Zijn de interviews en observaties aanvullingen op de bevindingen uit documenten? En zo ja, hoe dan? Of andersom, of nog weer anders? Hoofdstuk 3 is vooral gebaseerd op interviews. Waren in de documenten (bijv. beleidsstukken, krantenartikelen etc.) geen of weinig opmerkingen over 'urban myths' te vinden? Het vierde hoofdstuk is gebaseerd op observaties tijdens vergaderingen van een adviescommissie in Rennes. Ook hier weer de vraag: waren er in de documenten geen of weinig opmerkingen te vinden over 'normale religie'? En was er geen vergelijking mogelijk met de andere twee steden? Waren daar geen vergelijkbare organisaties? Of was vergelijking niet nodig? Ten slotte nog een opmerking over het aantal interviews. Er werden 58 deskundigen (*urban actors*) geïnterviewd. Omgerekend per stad zou dat ruwweg 19 personen zijn. Waarom dit aantal? Kon hiermee worden volstaan omdat er sprake was van saturatie? Over al deze kwestie had ik graag meer willen vernemen om het onderzoeksmateriaal beter op zijn merites te kunnen beoordelen. Maar dat laat onverlet dat het onderzoek van Martínez-Ariño een goed inzicht biedt in *laïcité in the making* op (middelgroot) stedelijk niveau in Frankrijk.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)